

ФРАЗЕЛАГІЗМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ СА ЗНАЧЭННЕМ ПРЫНЯЦЦЯ І ЎДЗЕЛУ АДРАСАТА Ў МАЎЛЕНЧЫМ АКЦЕ

У артыкуле на аснове беларускай літаратурнай фразеалогіі (крыніцай фразеалагічнага матэрыялу выступае “Слоўнік фразеалагізмаў” у 2 тамах І.Я. Лепшава [2008]) разглядаюцца такія характарыстыкі сферы адрасата, як уздзеянне выказвання на адрасата (аказанне негатыўнага / пазітыўнага ўплыву), адсутнасць рэакцыі з боку адрасата і тышы маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул (класіфікацыя ажыццяўлялася па семантычнай прыкмеце “згода з выказваннем адрасанта / нязгода з выказваннем адрасанта”).

Уводзіны

Важным элементам культуры зносін з’яўляецца слуханне – працэс успрымання, асмыслення і разумення маўлення гаворачага, псіхалагічная гатоўнасць да кантакту з іншым чалавекам. Гэта роля належыць адрасату.

Адрасант – гэта той, хто атрымлівае паведамленне, слухач, суб’ядседнік, аўдыторыя, інтэрпрэтатар і інш. [1, с. 209].

З пазіцыі традыцыйнай лінгвістыкі доўгі час прызнавалася, што адрасат з’яўляецца пасіўным суб’ектам камунікацыі [2, с. 53]. Так, Е.В. Ключоў падкрэслівае, што фігура адрасанта разгледжана ў літаратуры, прысвечанай праблемам маўленчага ўзаемадзеяння, найбольш падрабязней, чым фігура адрасата. Аднак сёння адрасат выступае не як “пасіўны рэагент, “спажывец” інфармацыі... сучасная навука прызнае, што адрасат ёсць роля актыўная, якая патрабуе ад выканаўцы, перш за ўсё, дзеянняў, як маўленчых, так і немаўленчых, як у ходзе камунікацыйнага акта, так і за яго межамі” [3, с. 54].

У рамках праграма-, псіха- і кагнітыўнай лінгвістыкі лічыцца, што калі адрасат прымае маўленчы акт і ўдзельнічае ў ім, то галоўнай яго задачай у час зносін

прызнаецца інтэрпрэтацыя маўлення адрасанта (разуменне скрытых сэнсаў і прамога значэння выказвання, дэшыфроўка падтэксту і інш.); акрамя таго, важную ролю адыгрываюць тыпы маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул (прамыя і ўскосныя рэакцыі, спосабы ўхілення ад адказу на пытанне і інш.).

Асноўная частка

На матэрыяле беларускай літаратурнай фразеалогіі мы вылучылі фразеалагізмы са значэннем уздзеяння выказвання на адрасата і тыпаў маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул.

Разгледзім гэтыя падгрупы больш падрабязна.

1. Уздзеянне выказвання на адрасата

Калі вынік маўленчага акта – уздзеянне выказвання на думкі і пачуцці слухачоў, то такі акт называюць перлакутыўным [4, с. 206]. У тэорыі камунікацыі пад маўленчым уздзеяннем разумеюць рэгуляванне дзейнасці адрасата (атрымальнік інфармацыі) адрасантам (адпраўшчык інфармацыі) [5, с.122].

Аказанне пазітыўнага/негатыўнага ўпыву на адрасата можа змяняцца ў залежнасці ад маўленчай сітуацыі (ашаламіць можна як радасным, так і непрыемным выказваннем). У беларускай фразеалогіі ўстойлівая адзінка *біць пад дых* (нейтр.) замацавала гэтую асаблівасць, метафарычна прыпадабняючы *слова* таму, што можа нанесці рэальную фізічную шкоду слухачу.

Да гэтай групы мы аднеслі фразеалагізмы *адчыніць (расчыніць) акно ў свет* у значэнні “парадай, навіной прыносіць вялікую радасць, палёгку” (нейтр.), а таксама фразеалагізм *не даваць веры (не верыць) сваім вушам* у значэнні “вельмі здзіўляцца, пачуўшы што-небудзь нечаканае” (нейтр.).

Улічваючы, што адной з галоўных мэт гаворачага з’яўляецца імкненне пэўным чынам уздзейнічаць на адрасата, то наяўнасць гэтага раду фразеалагізмаў, нягледзячы на іх нешматлікую прадукцыйнасць, мае важнае значэнне для характарыстыкі сферы адрасата.

2. Тыпы маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул

Тыпамі маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул з’яўляюцца прамыя і ўскосныя рэакцыі, спосабы ўхілення ад адказу на пытанне, імкненне перапыняць суразмоўцу, перашкаджаць або стымуляваць яго, жаданне скончыць размову або перавесці яе ў іншае рэчышча, жарты ў адказ [6, с. 27].

Праявы маўленчага рэагавання адрасата на аснове фразеалагічнага матэрыялу беларускай мовы мы класіфікавалі па семантычнай прыкмеце “згода з выказваннем адрасанта/нязгода з выказваннем адрасанта”.

Выпадкі, калі слухач згаджаецца з выказваннем прамоўцы, замацаваліся ў фразеалагізмах: *у прынышпе* (нейтр.) у значэнні “згаджацца ў цэлым, без падрабязнасцей”; *ісці на вудачку* (нейтр.), *клянуць на вудачку* (неадабр.) у значэнні “даваць сябе падмануць”. У апошніх дзвюх адзінках мы назіраем метафарычнае прыпадабненне прынады для даверлівай рыбы выказванню для даверлівага чалавека.

Нязгода з выказваннем адрасанта шырока адлюстравана ў беларускай фразеалогіі. Тут мы вызначаем наступныя сінанімічныя рады: 1) “аспрэчваць чыё-небудзь выказванне” – *даваць адлуп* (нейтр.), *даваць здачы* (нейтр.); 2) “рашуча не пагаджацца” – *біць у хамут* (неадабр.), *брацца ў рожкі* (неадабр.), *ні ў дугу* (нейтр.), *ні ў якую* (нейтр.), *разяўляць рот* (у 2 зн.) (часцей неадабр.), *раскрываць рот* (у 2 зн.) (часцей неадабр.), *станавіцца на дыбкі* (неадабр.), *ударыць у хамут* (неадабр.), *у дубкі ісці* (неадабр.), *у карані* (у 1 зн.) (нейтр.); 3) “выказаць незадавальненне” – *кідацца ў амбіцыю* (неадабр.).

Відавочна, што вобразная аснова такіх фразеалагізмаў, як *даваць адлуп, даваць здачы*, пабудавана на метафары, калі слова прыпадабняецца дзеянню, якое можна ажыццявіць у адказ на іншае дзеянне (у дадзеным выпадку выказванні).

Што ж датычыцца фразеалагізмаў са значэннем “рашуча не пагаджацца”, прыведзеных раней, то, як зазначае А.В. Даніч, “сэнс эмацыянальнай адзнакі [такіх фразеалагізмаў] зводзіцца да забароны на праяўленне ўсякага роду падабенства з жывёламі, нечалавечага пачатку ў чалавеку” [7, с. 52]. Даследчыца ў гэтай групе вылучае: 1) вобраз каня, які “панёс” альбо артачыцца; 2) сабаку, які “атрымаў” волю; 3) мядзведзя.

На беларускамоўным матэрыяле мы, услед за А.В. Даніч, вылучылі вобраз каня, які “панёс” альбо артачыцца, – *біць у хамут, станавіцца на дыбкі, ударыць у хамут* і – асобна – вобраз казла (барана) – *брацца ў рожкі*.

На думку В.М. Тэлія, падобныя вобразы фразеалагізмаў звязаны з сімвалам дзікага, агрэсіўнага прыроднага пачатку (правобраз звера), а таксама ўвасабленнем інстынктаў і эмоцый у чалавечых паводзінах (у фразеалагізмах замацаваны выпадкі страты суб’ектам кантролю над сваімі пачуццямі і паводзінамі).

Пераважна неадабральныя адносіны (8 з 13) да рэзкай, эмацыянальнай нязгоды з выказваннем, паводзінамі адрасанта характарызуюць беларусаў як людзей стрыманых і спакойных: «у характары беларусаў караніцца схільнасць да бесканфліктнага вырашэння жыццёвых праблем, да кампрамісаў, да таго, каб заўсёды была “згода”» [8, с. 105]. Такую ж думку выказвае і А.В. Даніч: “Нарматыўны канон моўнай асобы беларусаў падкрэслівае недапушчальнасць непакорных, неасцярожных паводзін у тым выпадку, калі гэта можа прынесці шкоду сабе і людзям, якія акружаюць” [7, с. 52].

Асобна вылучаюцца фразеалагізмы са значэннямі: “дзякаваць за добрае пажаданне, каштоўную думку”: *на добрым слове (дзякаваць)* (нейтр.); “перапыніць, не даць адрасанту скончыць выказванне”: *на паўслове* (нейтр.); “моўчкі зносіць крыўду, абразу, нанесеную адрасантам”: *глытаць (праглынуць) жабу (жаб)* (нейтр.), *праглынуць (горкую) пілюлю* (нейтр.), *сапці ў дзве дзіркі* (нейтр.); “позна апраўдвацца” – *махаць (размахваць) пасля бойкі кулакамі* (неадабр.), якія азначаюць розныя тыпы маўленчых актаў.

Так, напрыклад, фразеалагізм *на добрым слове (дзякаваць)* зафіксаваў элементы этыкетнага кшталту: згодна з правіламі этыкету за аказаную паслугу, добрыя словы і іншыя праявы ветлівасці прынята гаварыць “дзякую!” Н.І. Фарманоўская зазначае, што камунікацыйныя намеры гаворачых могуць адлюстроўвацца ў мове не толькі прама (тыпу “прашу вас”), але і ўскосна (напрыклад, “дзякую”): “такое выказванне, нават ізаляванае ад кантэксту, слухач распазнае менавіта як падзяку” [9, с. 66-71].

Сярод беларускіх фразеалагізмаў сустрэліся адзінкі са значэннем рэакцыі на скаргі з боку гаворачага. Да такіх фразеалагізмаў мы аднеслі: *выціраць (уціраць) слёзы* (неадабр.), *паддаваць духу (пары)* (у 1 зн.) (нейтр.).

Фразеалагізм *выціраць (уціраць) слёзы* замацаваў аднасць маўленчых і немаўленчых паводзін чалавека, які суцяшае таго, хто плача (і словамі, і жэстамі).

Беларуская фразеалогія замацавала таксама выпадак адсутнасці рэакцыі на выказванне з боку адрасата, які па сваёй семантыцы супрацьпастаўляецца раней разгледжаным групам: *ні ачарніць ні абяліць* у значэнні “прамаўчаць, ніяк не рэагуючы на чыё-небудзь выказванне” (нейтр.).

Цікава, што апазіцыя “чорны/белы”, якая існуе амаль ва ўсіх народах свету, заўсёды адлюстроўвае палярнасць значэнняў, таму, улічваючы, што кожны чалавек надзелены спектрам адмоўных і станоўчых рыс характару, можна меркаваць,

што такі тып маўленчых паводзін з'яўляецца нормай, што, дарэчы, і замацавалася ў адсутнасці эмацыянай прыкметы фразеалагізма.

Заклучэнне

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што ў беларускай літаратурнай фразеалогіі знайшлі адбітак уздзеянне выказвання на адрасата (0,4%), а таксама тыпы маўленчага рэагавання адрасата на атрыманы стымул (найбольш значныя з іх: згода з выказваннем адрасанта – 4,1%, нязгода з выказваннем адрасанта – 1,8%).

З улікам таго, што сфера адрасата ўвогуле ў беларускай літаратурнай фразеалогіі замацавана даволі сціпла (8,3% ад 724 адзінак са значэннем маўленчых паводзін чалавека ўвогуле), можна сцвярджаць, што разгледжаныя характарыстыкі складаюць амаль палову (3,9%) ад агульнай колькасці фразеалагізмаў сферы маўлення адрасата і маюць важнае значэнне для выяўлення ролі і ўплыву адрасата ў час зносін.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. **Бадмаев, Б.Ц.** Психология обучения речевому мастерству / Б.Ц. Бадмаев, А.А. Мальшев. – М. : ВЛАДОС, 1999. – 224 с.
2. **Михальская, А.К.** Основы риторики. 10–11 класс : учебник для общеобразовательных учреждений / А.К. Михальская. – 2-е изд., с изм. – М. : Дрофа, 2001. – 496 с.
3. **Клюев, Е.В.** Речевая коммуникация : учеб. пособие для университетов и вузов / Е.В. Клюев. – М. : ПРИОР, 1998. – 224 с.
4. **Введенская, Л.А.** Русский язык и культура речи : учеб. пособие для вузов / Л.А. Введенская, Л.Г. Павлова, Е.Ю. Кашаева. – 8-е изд., испр. и доп. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 544 с.
5. Основы теории коммуникации : учебно-методическое пособие для студентов специальности 350400 “Связи с общественностью” / сост. Ж.В. Николаева. – Улан-Удэ : ВСГТУ, 2004. – 273 с.
6. Праграма па спецыялізацыі “Мовазнаўства” (моўная семантыка і прагматыка) : вучэб. праграма для студэнтаў па спецыяльнасці 1-210501 “Беларуская філалогія” / пад рэд. А.Я. Міхневіч [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2005. – 32 с.
7. **Данич, О.В.** Менталитет белорусов и русских (отражение в мифологии, фольклоре и фразеологии) : учеб.-метод. пособие / О.В. Данич. – Витебск : ВГУ им. П.М. Машерова, 2004. – 84 с.
8. Беларусазнаўства : навук. дапаможнік / пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск, 1997. – 118 с.
9. **Формановская, Н.И.** Речевой этикет и культура общения : науч.-попул. изд-е / Н.И. Формановская. – М. : Высш. шк., 1989. – 159 с.